

Octavio Paz yik'oty tyejklumob lak pi'älob tyi ñukbä lak lumal tyi México

Eleuterio Olarte Tiburcio

Fecha

Octavio Paz, ts'aix weñ käjñi, tyi ikaj its'ijb, tsabä imeletyak, bajche' xch'äljuñ, ak' ña'tyibal yik'oty ustbä imelbal tyi ityojlel yumäl, tsabä iyäk'a iña'tyibal tyi ch'älbilbä juñ yik'oty tyi ityojlel lak pi'älob, ba' tsa'ix ichajpa ka'bäl weñtyakbä mukbä ityo'esamajlel ibijlel ñukbä lak lumal tyi México.

Che'bä ch'ityoñ wiñiktyoj abi tsa'ix ich'ämä tyi ñuk ityejklumtyak lak pi'älob, wä'ächba chumulob tyi ñukbä lak lumal, tsa'ix kaji its'ijbañ bajche chumulob lak pi'älob tyi wajali, tyi ijun ik'aba' "Uts'atybä e'tyeltak tyi ñukbä lak lumal México añ tyi París" tsijbu'bilbä tyi París, tyi uxpej uw tyi 1962; mukix iyäl cha'an ityejklumob lak pi'älob tyi América, tsa'ix ibajañ tyajayob iñuklel che bajche' yambä tyejklumob añobä tyi pañämil, che' mi lajk'el tyi ñoxi' pañämil tsa'ix ixäbäyob ibä cha'añ mi iñuk'esañob iña'tyibal, mach che'ik tsa ujtyi tyi lak lumal ik'aba' América tsa'ix ibajñel chajpayob iñuklel, tyi päk'ä'bäl, tyi ñukbä ña'tyibaläl, ts'ijb, uts'atyakbä yilal kabäl mi laj k'el:

"... kolembä tyejklum ambä tyi Andes yik'oty ila tyi Mesoamérica... tsa'ix ibajñel yila pañämil yik'oty ibajñel tsa' koliyob. Ty'ojxbil yik'oty yambä pañämil tyi' cha'p'ejl kolembä ñajb, bajñel chumulob tyi ikaj tyikiñ'lum, wuitstyak yik'oty tye'eltyak, ma'añik tsa ichämäyob yälak' tyilenbä tyi yambä pañämil... che'äch bajche tsa' ibajñel chajpayobmajlel, bajche mi icha'añob pa'k'tyak, iye'tyibalob yik'oty its'ijbujelob, ich'ujutyesajob, kelol pañchañ, tyi ityecheyob imel che maxtyo ma'añik mi imelob wajali : jiñi ixim jiñäch ñukbä ik'äjñibal mubä ik'uxob tyi oñiyi, mach matye'el iximik, jiñäch yajkä'bilbä tyi ityojlel käñälob bā icha'añ. Che'bä tsa iyak'eyob iñuklel ixim, ñukbä isujmlel jimbä k'iñ tsa'ix kaji imelob kolembä ts'ajkbäotyotyotytyak, tsa'bä imeleyoy yik'oty che bajche tsa'bä ichajpayob majlel che' ja'el ch'älbilbä ty'añ. Mach che'ikach tsi' iña'tyayob cha'añ mi ichujutyesañtyel. Isujmlelikuxtyälel wiñikob cha'añäch mi ichujutyesañ pejtyelel chuki añ tyi pañämil, tsa'ix iweñ ñatayob cha'añ mi ich'ujutyesañtyel ixim. Jiñ mi laj k'el weñ ñuk ik'äjñibal ch'ujulbä ixim mukbä ik'uxtyäl" ... "jiñi ixim mach jiñikach iwuty laj kuxtyälel, jiñäch isujmelel iña'tyibalob lak pi'älob..."

Tyi ts'ijb ba mi iyäk' tyi käñol "iña'tyibal machbä käñälik wiñik" ts'ijbubilbä tyi ñukbä lak lumal México tyi ja'bil 1986, tsa'bä pästy tyi jump'ej juñ ik'aba' sujtyel, itsijkel chap'ej ichak'al, tyi ñaxañbä uw tyi 1987, mi iyäk' tyi kájñel bajche ñuk iña'tyibalob lak pi'älob, mi iyäl cha'añ ñukbä tyejklumobmachbä añik ilajiñtyel, machbä añik tsi ixäbä ibä yik'oty yambä tyejklumtyak añ bā tyi joyol pañämil:

"Imelbalob lak pi'älob jiñäch mi ipäs bajche tsa ibajañ meleyob, che' ta ityayayob ibä yik'oty yambä tyejklumob yäñälächbä iña'tyibalob, bajche muk'ob tyi e'tyel, ikäñol pañämil yik'oty päsobä. Che bajche mi ipästyäl tyi laj kuxtyälel, lak melbal muk'ix ijoywijlel yik'oty mi iyäñ ibä; ik'extyälel jinäch ikaj che mi ixäbob ibä. Iñajtyäyel tyi ikäjñel imelbal lak pi'älob tyi Mesoaméricaya'äch mi ityaj iñuklel yik'oty ik'uñlel. Iñuklel kome jiñobäch tsa'ächbä ityaja ikolemllel machbä añik ilajiñtyel: ma'añik ibety yik'oty yambä tyejklumob..."

Muk'ix ipäbeñoñla iñuklel its'ijbayajob lak pi'älob tyi wajali, mukix iyäk'eñoñla isujm chuki boñbilbä iyejtyal tyi its'ijbob, mach tyo'ol ts'ijbulbilik, jiñäch añbä isujmlel, mukbä iyäk'eñoñla lajkäñ chuki tsa ujtyityak, imelbalob, iña'tyibalob, ich'ujutyesajob, ikäñälbä icha'añob che' bajche añ yamtyakbä machbä ts'ijbubilik:

“iñuklel tsa’bä tyajli tyi ts’ijbuya xmayajob, maxtyo lu’ ujtyem tyi käjñel, muk’ix ipäsbeñoñla tsa’ixbä ujtyi tyi cha’bajk’ yik’oty lujunk’al jab imelbalob lak ñojtye’elob. Ñaxambä yik’oty weñ käñälbä: xmayajob mach tsa’ikach ityo’ol tsoloyob ibäj [,] tyi panchañ ba’ mi iñijkañ ibä ek’ yik’oty uw, k’iñ, ...tsa’bä its’ijbayob tyi juñ yik’oty tyi xajlel muk’ix ipäsbeñoñla bajche tsa’ weñ koliyob, iletyojob, ityijikñelob, ik’iñijelob yik’oty bajche tsa’ chämiyob yumälob (reyob)...”

“... iyejtyaltakmuk’ix ipäsbeñoñla, muk’ix mejlel lak pejkañ. Mach tyo’ocheikax boñbil its’ijbuñtyel: jiñäch itsiktyiel. Ichälbentyel tsijib ts’ijbaya, mach iyejtyalikach, jiñäch ts’ijb ikäñol iyejtyal. Jiñi yujilbä käñol muk’ix imuch’k’iñ, mi itsol, añäch chuki mi isu’beñoñla. Chuki mi iyäl ili ty’añ, muk’ix isubeñoñla chuki tsa’ imeleyob tyi wajali iñusajk’iñob: iletyojob, yik’oty bajche tsa’ ichukuyob wiñik machbä ikäñäyobik ... muk’ix ipäsbeñoñla bajche tsa’ iyäsiyob pelota, yik’oty bajche tsa’ iñusayok’iñ... chubä mi isubeñoñla muk’ix iyäk’eñoñla lajkäñ ja’el iyum pañämil yik’oty isujmlel ts’ijbubilbä, mi laj käñ bajche melbiltyak jujump’ej tsijbuya, che’ mi käñälix lak cha’añ yik’oty mi lak pejkañ majlel jiñäch ñukbä ty’añ yik’oty añix bā yambä isujmlel”.

Che’ bajche mi ipäsbeñoñla ili tyejklumob tyi ñukbä lak lumal México, tsa’ix iñuk’esayob iña’tyibal yik’oty bajche tsi icha’leyob e’tyel machbä añik ilajiñtyel, tsa’ix mejli imelob weñ ñukbä tyejklumtyak, baki mi ichumtyäl yumäl, xchoñoñelob, yañtyakbä chubäjach mi imelob tyi ik’äb, bajche chim, tyuts, chikib, ch’ejew yik’oty bajche mi icha’añob chujutyasaya. Jiñ cha’añ muk’ix ichokjubel chuki tsa’ iyäläyob wajali cha’añ ili tyejklumtyak muk’ melbil cha’añ mi ichujutyasañ iyumob yik’oty ba’ mi itsänsañob imajtyañ:

“maxtyo wajali mi iyäjlel cha’añ tyejklumtyak mach ’abi ityejklumik, jiñi jach abi baki muk’ob itsänsañob imajtyañ iyumob, chukbilbä icha’añ ñukbä motyomajob yik’oty añobä iye’tyel. Wäle laj kujilix jiñäch ñukbä tyejklumtyak, baki tsa’ix ujtyi choñoñeltyak, yumäñtyel, xkäñtyañ lumal yik’oty ch’ujutyasaya. Tsa’bä poj ujtyi tyi käjñel maxtyo weñ wajali jiñi abi pa’k’tyak k’uxtyältyakbä, jiñ cha’añ tsa’ix ñukayob tyi ilumal. Yambä chuki mi ipäjkeltyak tyi cholel: chuki jach mi imelob yik’oty mi ichoñob...”

Jiñ cha’añ tsa’ix kaji kts’ijbañ iñusajk’iñob ñaxañ xkolelob, xchumtyälob ila tyi Mesoamérica, k’älä wäle wolix ip’ojlelob majlel iña’tyibal tyi ñukbä lak lumal tyi México, tyi ipästy’añ “Uts’atyaxbä melbil tyi México: añbä ibäk’tyal yik’oty isujmlel” ts’ijbu’bilbä tyi México, tyi Ñaxambä k’iñ tyi bolompej uw tyi 1977, muk’ix ipäs chuki melbilob icha’añ yik’oty ja’el mi ipäsob bajche’ tsi ityayayob yik’oty mi ik’añob tyi tsik jump’ej cero:

“... Tsa’bä imeleyob yik’oty tsi chajpayob weñ ka’bäl abi, tsa’bä ñoj lok’i cha’p’ejach jiñäch mu’bä ik’äjñel tyi tsik ik’aba cero yik’oty ts’älbilbä tsiktyak. Oñiyix melbil che bajche añ tyi yambä pañämil ik’aba india che ma’añik majchi woli iwolts’iñ. Wä’i ñukbä lak pi’älob chumulobä ila tyi Mesoamérica ma’añix ip’isol, ibajñelobäch, che bajche tsi ityoj’esayob bajche mi icha’leñob e’tyel yik’oty iña’tyibalob, uts’atyakbä mi imelob yik’oty ikäñtyesajob che bajche’ iyumäñtyelob”.

Octavio Paz tsa’ix ikäñä lak pi’älob che’ bajche mi imelob uts’atyaxbä mi ityälob, ma’añik mi ikälelob cha’añ mi iyälob ty’ojoltyakbä, jiñäch pejtyelel chuki tsa’ imeleyob weñ ity’ojoljax, mi ipäs ich’ujbintyel, ich’ujutyasäñtyel yik’oty ik’äjñel. Che’ mi lak ña’tyañ jiñi uts’atyaxbä melbil mach ya’ik mi ijilel muk jax ipäsbeñoñla majlel y p’ätyälel yik’oty iñuklel ich’ujutyasajob, mach lajalik bajche’ mi imejlel tyi ityojlel kaxlañob, jiñi uts’atyaxbä e’tyel ty’oxbiltyak yik’oty ch’ujutyasaya:

“jiñi ch’älbilbä ty’añ añbä tyi lumal Mesoamérica jiñäch mukbä tyi ajlel. Jiñäch ch’älbilbä mi iyäl, mu’bä iyäl muk’ix iyäl che’ bajche mi iña’tyañ. Lakty’añ; che’äch bache mi lak yäts’beñ iya’lel, mach kojikach chuki woli lak ña’tyañ, jiñmeku che’äch añ isujmlel. Jump’ej uts’atyaxbä ñukbä ik’äjñi’bal tyi

ityojlel xmayajob mach jiñikax ts'ajk otyoty mukbä lak pejkañ jiñäch mukbä ipejkäñtyel/ts'ajkyak. Xäbälbä tyi ts'ajk yik'oty ipejkäñtyel che' mi lajk'el, cha'p'el mi ipäs ibä tyi ityojlel kaxlañob".

Che' bajche tsa'ix imeleyob uts'atyakbä lak ñojtye'elob, muk'ix ipäs iweñlel yik'oty tyijikñabä juñpejach mach cha'mojtyik melbil, tyi iye'tyel "Uts'atyakbä melbil tyi México", Tsijbu'bilbä tyi París, tyi iyuxp'ejlel uw tyi jab 1962, mi iyäl:

"xtutunakojob jiñi tse'ñal mi isujtyesañob isujmlelbä tse'ñal: jujump'ej melbilbä muk'ix iñijkañ chikixcha'añ mi ip'ojlel alälob, junlajal muk'ob tyi tse'ñal, tyi jujuntyikil añ yäñäl isujmlel. Mach la kujilik, che'bä joyolonla tyi ña'tyibaläl. Jiñi laj kuxtyälel mach junlajalik. Uts'atyakbä melbil cha'añ lak ch'iyemlel yik'oty lak tyijikñäyel, mukbä iputsel tyi ityojlel chujutyasaya yik'oty tyi yumäñtyel".

Pejtyelel chuki tsa'ix imele Octavio Paz, muk'ix ipäsbeñoñla cha'añ mi laj kãñ ñukbä lak lumal México, jiñäch ba'añ kabäl yäñälobä lak pi'älob yik'oty ba'añ ka'bäl ty'añtyak, wolixbä laj k'el yik'oty lak chumtyäl wäle laj kik'otyob. Yik'oty weñ tyijikñayoñla kome jiñäch lak pi'älob ñukobä wolixbä icha tyejchelob majlel yik'oty mi ikoltyañ yambä lak pi'älob. Ma'añik mi laj mejlel lak ñatyañ pejtyelel chuki añ tyi ñukbä lak lumal mi mach wä'ik añob ñaxambä xkolelob. Lak lumal tyi México jiñäch bajche mi ipästyäl isujmlel che ka'bälonla mach juñmojtyikonla wä'äch baki tsa' tyejchi kolem tyejklumtyak. Tyi wäle lak pi'älob mu'tyo ichäñ isujmlel iña'tyibalob ity'añob, jiñobäch isujmlel che' bajche añ wäle ñukbä lak lumal México.

Ikejlel: jiñi e'tyeläl mubä lajk'el lokbil tyi jul ik'aba' **México tyi iye'tyel Octavio Paz, III. Uts'atyaxbä mi lajk'el.** Iwui' ts'ijb tyi lak lumal México. Uts'atyakbä tyi México, FCE, melbilbä icha'añ Octavio Paz, ñaxambä tsa' mejli, México, 1987.

Traducido por:

Mtro. Ricardo Montejo Peñate
Variante CH'ol de Tumbalá